

УДК 379.823(477):316.422»198»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-008

Українське телебачення доби «перебудови» в умовах культурної травми радянського суспільства

Ю. О. Каганов

Запорізький національний університет
znuhist@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6889-7377>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/V-3050-2017>

Ключові слова:

телебачення, «радянська людина»,
«homo soveticus», свідомість,
«перебудова»

У статті здійснюється аналіз трансформації радянського телебачення у контексті «перебудови» в Україні. Визначається зв'язок між телевізійним мовленням і зміною свідомості населення, критичним сприйняттям дійсності. На матеріалах соціологічних опитувань, інтерв'ю, за допомогою аналізу листів, визначено динаміку жанрового, тематичного сприйняття телепередач радянським населенням в умовах дезінтеграції СРСР. Аналізується консерватизм українського телевізійного мовлення на тлі інших республік СРСР та визначаються прояви українського національного руху на телеекрані. Приділяється увага поширенню української мови в телевізійному ефірі доби «перебудови». На прикладах телесеансів А. Кашпіровського, висвітлення трагедії Чорнобиля, появи нових тем в ефірі показано, як телебачення відбивало явища «культурної травми», «моральної паніки», ностальгії «радянської людини». Продемонстровано, як перебудова телевізійного та мовлення та активне впровадження нових форм і змісту передач – телерадіомостів, перекликів, прямого ефіру, дискусій впливало на формування критичного мислення частини населення.

Ukrainian Television During the «Perestroika» Era in the Context of the Cultural Trauma of Soviet Society

Yu. Kahanov

Zaporizhzhia National University

Key words:

television, «Soviet man», «homo soveticus», consciousness,
«Perestroika»

The article analyses the transformation of Soviet television in the context of the Reconstruction in Ukraine. The connection between television broadcasting and change of consciousness of the population and critical perception of reality has been determined. On the examples of television sessions of A. Kashpyrovskiy, coverage of the tragedy of Chernobyl, introduction of new themes on the air, it has been shown how television reflected the phenomena of “cultural trauma”, “moral panic”, nostalgia of the “Soviet man”. On the materials of sociological surveys, interviews, analysis of letters, the dynamics of the genre, thematic perception of television broadcasts by the Soviet population in the conditions of disintegration of the USSR has been determined. The conservatism of the Ukrainian television broadcasting against the background of other republics of the USSR has been analysed and the manifestations of the Ukrainian national movement on the TV screen have been determined. The attention to the dissemination of the Ukrainian language on the TV of the Reconstruction era has been paid. It has been demonstrated how the reorganization of television broadcasting and the active introduction of new forms and content of TV programmes – TV broadcasts, roll-calls, live broadcast, discussions – influenced the formation of critical thinking of the population.

Серед асоціативного ряду, що позначає добу «перебудови», неодмінно постають категорії свободи слова і реформування ЗМІ. У період 1985-1991 рр. медіа можна розглядати водночас як суб'єкт та об'єкт багатогранних суспільних трансформацій на всьому радянському просторі.

У науковій розвідці, що є логічним продовженням нашого попереднього дослідження [5], ставимо за мету з'ясувати український вимір впливу телебачення доби «перебудови» на зміни свідомості «радянської людини». Для реалізації цієї мети у фокус нашої уваги потрапили кількісні та якісні параметри телевізійного мовлення на початок «перебудови» на загальносоюзному та республіканському рівнях, сутність та особливості реформування телебачення в умовах політики гласності та їх вплив на свідомість «радянської людини» і формування критичного мислення населення.

Джерельну базу дослідження становлять документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали власних інтерв'ювань автора.

В українській історіографії бракує комплексного висвітлення заявленої проблематики. Її окремі аспекти порушує Володимир Кулик у контексті вивчення дискурсу українських медіа [6]. Важливі зміни в радянському телевізійному мовленні викликали жвавий інтерес зарубіжних дослідників вже наприкінці 1980-х рр. У виданні «Journal of Communist Studies» 1988 р. з'являється стаття Еллен Міцкевич, в якій аналізуються поточні зміни в медіа в умовах горбачовської гласності [27]. 1991 року побачили світ монографія австралійського професора Браяна Макнейра «Гласність, перебудова і радянські медіа» [25], статті американських дослідників Майкла Базілера [23], письменника і продюсера ВВС Девід Веджвуд Бен [32]. Фінський політик і колишній член Європейського парламенту Рейно Паасілінна є автором ґрунтовної аналітичної доповіді щодо ролі радянських мас-медіа у суспільстві у 1985-1991 рр. [29]. 2007 року, з урахуванням історичної дистанції, з'явилось дослідження британського вченого Саймона Хакстебл, в якому аналізується колективна пам'ять про «перебудовчий» період у висвітленні пострадянських ЗМІ [26].

На початок періоду «перебудови» телебачення сприймалось населенням як основний засіб отримання інформації і головна форма дозвілля. При цьому помітно стиралися відмінності щодо доступності телевізорів серед населення республік. Якщо в 1965 р. в Латвії на 100 родин припадало 35 телевізорів, а в Білорусії тільки 14 [27,

р.43], то на початок «перебудови» потреба родини у придбанні телевізора була настільки великою, що він став сприйматись як предмет першої необхідності [11, с.205].

Станом на 1985 р., охоплення населення телевізійним мовленням першої програми Центрального телебачення в Україні зросло до 94,5%, у т.ч. у сільській місцевості 85,5%, а Українського телебачення відповідно 79,5% і 75%, другої програми Центрального телебачення – 28,5% і 13% [20, арк.22].

Зростання «попиту» на телебачення відбувалось паралельно зі зменшенням «споживання» населенням періодичної преси. Так, на початок «перебудови» кожна родина передплачувала в середньому шість газет або журналів, тоді як на початок 90-х років ця кількість впала менш ніж до одиниці [29, р.71].

Цей процес не можна сприймати лише як поглинання телебаченням преси, а й як результат зниження купівельної спроможності населення та підвищення собівартості виготовлення газет і журналів та витрат на розповсюдження преси.

Хоча телебачення було більш конформістським, ніж періодична преса, наприклад, такі видання як «Огонек», «Аргументы и факты», однак масштаб глядацької аудиторії (в прайм-тайм – 150-200 млн радянського населення, тоді як найбільший наклад газети становив від 25 до 35 млн) [28, р.151] формували конкурентні переваги телебачення, як найдоступнішого і найвпливовішого каналу комунікації.

У 1986 р. відділом соціологічних досліджень Держтелерадіо УРСР було проведено республіканське опитування по анкеті «Ваша думка», в яку увійшли питання з основних суспільно-політичних передач Українського телебачення і радіо. Анкетування проводилось у 9 областях республіки: Київській, Кіровоградській, Кримській, Львівській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Чернігівській та Хмельницькій. Мета дослідження полягала у порівнянні популярності у населення республіки передач центрального, українського, обласного телебачення, обсягів аудиторій, їх оцінки глядачами, жанрових і тематичних уподобань телеглядачів. За результатами опитування 1832 людей, більше третини з них (36,4%) частіше за все дивились передачі ЦТ, майже 40% особливих відмінностей між програмами ЦТ і УТ не робили. Дещо більше п'ятої частини опитаних поряд з програмами ЦТ і УТ дивились передачі обласних студій. 13,5% респондентів відзначили позицію «частіше за все дивлюсь передачі УТ». Близько 10% учасників анкетування повідомили, що вони телебачення практично не дивляться [18, арк.3].

Найбільш популярною серед передач виявилася «Сатиричний об'єктив». Її дивився 81% населення республіки. «Сатиричний об'єктив» містив різні форми повідомлень: кінофейлетони; ігрові сатиричні сценки; інтерв'ю з керівниками після критичного виступу; фейлетони, ілюстровані малюнками, фотографіями; письмові відповіді організацій на критику [18, арк. 43в].

Анкетування дало можливість визначити, які саме проблеми телеглядачі вважали найбільш актуальними. Лідером стала якість товарів народного споживання, далі за градацією – боротьба з алкоголізмом і порушеннями трудової дисципліни; побутове і медичне обслуговування; організація торгівлі і громадського харчування, благоустрою міст, сіл; робота громадського транспорту; охорона навколишнього середовища.

Учасники опитування були одноставні стосовно того, що «критичні виступи сприяють усуненню недоліків на місцях (59%) і вихованню у людей нетерпимості до них (49,3%)».

Примітно, що найменший інтерес глядачів був виявлений до таких питань, як прискорення соціалістичного розвитку трудових колективів, соціалістичне змагання, роль комуністів, партійних організацій у житті трудових колективів, бригадний підряд.

Хоча більше половини населення республіки називали себе глядачем передачі «Атеїстичні діалоги», однак більшість глядачів звертались до циклу від випадку до випадку. Ця передача містила відповіді на листи глядачів з питань релігії і атеїзму, виступи вчених з конкретних питань наукового комунізму, розповіді про атеїстичну діяльність комсомолу, трудових колективів, шкіл, клубів, бібліотек, сюжети, що викривали дії «зарубіжних релігійних центрів», які «налаштовували громадян своєї країни проти радянської влади», пояснення релігійних див з наукової точки зору, розповіді про «антисупільну діяльність релігійних сектантів», сюжети про радянські свята та обряди [18, арк.123в].

Вказувалося, що атеїстичні теми приваблюють в основному телеглядачів з невисоким рівнем освіти. Серед тих, хто постійно дивиться «Атеїстичні діалоги» більше жінок, а також мешканців сільської місцевості. Водночас телеглядачі ставили логічні питання, на які атеїстичні передачі не давали відповіді: «чому, незважаючи на активну атеїстичну пропаганду в західних регіонах України (м. Львів), кількість віруючих там досягає 90% мешканців?», «чому збільшилась кількість віруючих в СРСР» [18, арк.14].

З розгортанням процесів гласності та посиленням критичних настроїв серед населення, появою

на центральному телебаченні модерних програм, зміною дикторської парадигми на журналістську з правом висловлення власної думки та дискусії очевидними стають інерційність та заскорузлість багатьох телевізійних передач українського телебачення.

Так, 5 жовтня 1989 р. вийшла в ефір інформація під рубрикою «Хроніка подій» про нараду у Ворошиловградському міськкомі партії секретарів партійних організацій, працівників радянських, профспілкових і правоохоронних органів, керівників підприємств і установ міста, на якій виступив перший секретар обкому партії тов. Ляхов. Він зазначив про те, що впала дисципліна на праці, зменшується видобуток вугілля тощо. Глядачів поінформували, що учасники наради запропонували конкретні заходи з вдосконалення організаційно-партійної та ідеологічної роботи, зміцнення дисципліни і правопорядку, налагодження ефективної роботи підприємств і установ» [14, арк.50].

У критичній рецензії на цю програму ставляться резонні питання: «Що дає подібна інформація людям? На сьогодні вона в такому вигляді просто не сприймається. В застійні роки «заходи» завжди схвалювалися, а в результаті країна опинилася в економічній кризі. Навряд чи ця «новина» викличе інтерес у телеглядачів. Сухий, трафаретний стиль викладу уже добряче надоїв, і від нього треба рішуче відмовлятися» [14, арк.50].

Характерною особливістю офіційних повідомлень усіх ЗМІ радянського періоду є використання т.зв. радянського мовного дискурсу. Одним з його елементів є надмірне захоплення цифрами, статистикою, що має формувати в уяві людини, з одного боку, масштабність досягнень, а з іншого, демонструвати чіткість і вивіреність всіх планових показників, надійність безупинного руху вперед до світлого майбутнього. У перебудовний період ця особливість зберігалась, хоча сприймалась вже не настільки нейтрально, як раніше.

У передачі донецької студії «Народовладдя» від 17 липня 1989 р. на глядача буквально обвалюється з самого початку лавина цифр: «в 180 млн крб. при дефіциті в 12 млн... На кожного мешканця Донецька місто витрачає 160 крб, Ялта – 400, Київ – 300... Виникає питання – це багато чи замало? Коментар відсутній. 300 рублів, 900 тис. уже заклали. Але цього мало. Якщо ми сьогодні маємо 6 млн 800 тис. прибутку, плануємо 10,5 млн. на 1996 рік». В рецензії на передачу слушно зазначалось: «Можливо, варто було б цікаві статистичні дані дещо «розбавити», а не давати їх як-то кажуть «в купі» [14, арк.69].

Інша традиційна властивість радянського «новоязу» – високопарність стилю всупереч обстановці і аудиторії. Поширений у добу «перебудови» цикл програм про соціально-політичний портрет народних обранців ряснів подібними висловлюваннями: «Він прийшов на завод ім. Лібкнехта, щоб тут у робітничому колективі металургів проходити школу життя... проходити без всяких прикрас. Виміром такого життєвого існування стали для Якова Яковича конкретні справи...» [14, арк.71]. Це уривок з передачі 11 серпня 1989 р., героєм якої був народний депутат СРСР з Дніпропетровська Я.Я. Безбах (нині – український політик, народний депутат України VII і VIII скликань). При цьому самого Я.Я. Безбаха показували на екрані лише на 5 хвилині від початку передачі, коли він відповідав на питання виборців.

Дослідники неодноразово констатували парадокс, пов'язаний з тим, що план використання телевізійних медіа, за звичною радянською логікою, як підтримка, пропаганда, легітимація політичного курсу (у конкретно-історичних умовах – курсу на «перебудову») та мобілізація населення у цьому напрямку призвів до протилежного ефекту. За словами В. Кулика, медіа швидко стали інструментом привернення суспільної уваги та здійснення контролю над діяльністю владного «апарату» в цілому» [6, с.182], набуваючи при цьому сміливості бути вільними і незалежними від партійно-державних директив. Ця обставина особливо важлива з огляду на багаторічне недопущення всією радянською системою освіти і виховання формування рис критичного мислення у громадян.

У перебудовчий період радянське телебачення суголосно з суспільно-політичними трансформаціями зазнало революційних змін.

Найбільш значущими трансформаціями, завдяки яким телебачення другої половини 1980-х рр. «програмувало» населення, виділяють такі: прямі трансляції, політичні дебати, участь громадян у дискусіях, скорочення переліку табуйованих тем, поява журналістів з власною точкою зору, посилення оперативності подання інформації, поява нового формату телепередач. Зрештою, вперше телебаченню дозволили піддавати критиці владу і показувати події у невідгядному для керівництва країни вигляді, адже до 1989 р. критикувати можна було місцеву владу і партійних чиновників, натомість критика вищого керівництва, у т.ч. М. Горбачова, була заборонена. Крім того, ЗМІ могли згадувати про Леніна лише у хвалебних висловлюваннях [23, р.305].

Рейно Паасілінна називав прямі трансляції «емоційною драмою», завдяки якій телебачення

виконувало функцію загальнонаціонального каталізатора громадської активності поза межами екрана – у вигляді громадських рухів, демонстрацій, страйків [29, р.152].

Вера Тольц висловлює думку, що, дозволяючи свободу ЗМІ, М. Горбачов сподівався поліпшити та диверсифікувати свою інформаційну мережу, не обмежуючи її лише традиційними джерелами інформації (КДБ і партійні дані), але і дозволяючи широкій публіці також висловлювати свої позиції, водночас мобілізуючи якомога більше населення на боці реформ.

У цих умовах, коли вплив партії стрімко послаблювався, а збройні сили, уряд та інші державні інститути залишались на другому плані, ЗМІ, а особливо телебачення, ставали важливим знаряддям управління країною [29]. Населення почало отримувати завдяки телебаченню набагато більше інформації про власну країну і республіку, а також дізнаватись про закритий донедавна зовнішній світ. Зникав страх обговорювати інформацію і висловлювати позицію. За допомогою дискусійної журналістики, прямих трансляцій громадянам поверталась втрачена самооцінка, пробуджувалась самосвідомість.

Як відомо, гласність була покликана сприяти дискусії, яка мала допомогти у позбавленні недоліків без порушення соціального балансу. Однак як тільки населенню надали право висловлювати свої думки більш відкрито, влада почала втрачати свою здатність визначити межі прав населення щодо цього [30, р.198]. Громадська думка почала набувати статусу фактора у прийнятті політичних рішень.

У 1988 році телевізійні студії в окремих радянських республіках почали заявляти про незалежність. Влітку 1988 року націоналістичні рухи в Литві, Естонії й Латвії практично зародилися на телевізійних дискусійних шоу. У Грузії, Вірменії, Азербайджані іскра національних прагнень була відчутна на регіональному телебаченні. У міру того, як рух за незалежність у прибалтійських республіках набував обертів, телеканали цих республік почали транслювати програми на підтримку відокремлення від Радянського Союзу. Грузинське телебачення також стало відомим завдяки своїй підтримці ідеї незалежності. Навіть у Ленінграді популярна публіцистична передача «Пятое колесо» показала епізоди про викриття КДБ та інтерв'ю з одним із колишніх катів Сталіна, що докладно пояснив, як він виконував його накази [23, р.306].

На цьому тлі українське телебачення залишалось оплотом консерватизму, який став особливо відчутним на фоні «розкріпачення» свідомості

населення та паростків вільної журналістики на центральному телебаченні.

Г.Ф. Устенко (у добу незалежної України – Г.Ф. Устенко-Гайдай – головний редактор Київської державної регіональної телерадіокомпанії, сценаристка, публіцистка, Заслужений журналіст України) на партійних зборах 13 серпня 1987 р. говорила: «По пресі ми звіряємо годинники, духовне самопочуття людей, преса формує суспільну думку. Але тепер відкладемо убік гострі сторінки «Правди», «Известий», «Радянської культури» та інших газет і поглянемо на наш республіканський телеекран: як він відповідає рівню чесності й правди, уроки якої нам дала партія в період перебудови? [22, арк.67]. Ми більше довідалися про Пленум ЦК КПРС, ніж про власний Пленум ЦК Компартії України. І підготовку до пленуму ми в жодній зі своїх програм не вели. Але ж ми республіканський екран і напевно нам, у першу чергу, варто було б готуватися до формування суспільної думки навколо нашого республіканського Пленуму ЦК Компартії України» [22, арк.68].

Об'єктивізації даних про сприйняття глядачами телевізійних програм в радянський період слугували листи [Див.: 5]. В умовах занепаду соціології В. Мукусев називає пошту другою «інстанцією» з оцінки громадської думки, після «накуплених брів когось «нагорі», тобто невдоволення або, не дай боже, роздратування і дивовижних розносів керівництва на так званих «великих летючках» [7, р.171].

У 1986 р. на адресу Держтелерадіо УРСР надійшло 27253 листи, що на 11103 листи менше, ніж у січні 1985 р. (на адресу телебачення – 17469, радіо – 7776) [13, арк.1].

У цілому, характер пошти у січні 1986 року був такий: схвальні листи, подяки – 114, відгуки на передачі – 512, заявки на кінофільми – 7221, на передачі – 1078, дитячі малюнки та саморобки – 4667, відповіді на конкурси, вікторини – 1932, відповіді на критичні виступи редакцій – 30, скарги та заяви трудящих – 317 [13, арк.3].

Як бачимо, ця структура листування, в якій переважають конкурсна пошта і різноманітні заявки, важко нагадує конструктивну комунікацію, її можна розцінювати скоріше як апатію громадян щодо соціально-економічних і соціально-політичних проблем у суспільстві.

З розгортанням перебудовчих процесів різко зросла активність населення, що відбилась на показниках кореспонденції, адресованій телебаченню. Так, у 1987 на адресу Держтелерадіо УРСР надійшов 172851 лист, а у 1988 р. – 169760 листів [19, арк.50], у 1989 р. надійшло 202260

листів [19, арк.79]. Водночас зросла кількість кореспонденцій громадсько-політичного характеру, зменшилася питома вага і обсяги конкурсної пошти (-36089), всіляких замовлень (-1547).

Перебудова телевізійного та радіомовлення, активне впровадження нових форм і поглибленого змісту передач – телерадіомостів, перекликів, прямого ефіру, дискусій викликали майже вдвічі більше безпосередніх відгуків (53361) на програми [19, арк.51].

Гостро соціальну, емоційну пошту викликало висвітлення питань, пов'язаних з розвитком української мови і культури, вдосконаленням міжнаціональних відносин, проблемами охорони навколишнього середовища, будівництвом атомних електростанцій (1933 листи).

Серед програм громадсько-політичного спрямування найбільшу кількість кореспонденції одержали цикли телебачення «Стосується кожного», «Сатиричний об'єктив», «Земле моя» [19, арк.51].

Аналіз листів демонстрував тенденцію зростання уваги дописувачів до «перебудови» у політичній системі суспільства, до нових форм господарювання, розвитку кооперативного руху. Спостерігалось збільшення кількості відгуків на телевізійні і радіопрограми громадсько-політичного спрямування, підвищення вимогливості глядачів [19, арк.79].

Широкого відгуку в листах та телефонних зверненнях набули «Теледебати з кандидатами в народні депутати», «Суботні зустрічі» за участю народних депутатів СРСР від України, передачі циклу «Стосується кожного» (проблеми створення НРУ), телерадіопереклик «Темп» [19, арк.80].

Жвавий інтерес викликала трансляція з'їзду народних депутатів СРСР та сесії Верховної Ради СРСР, телевізійники отримували подяки за надану можливість бути свідками цієї події. Листи відзначали підтримку позиції народних депутатів від України, які виступали з високої трибуни (зокрема, М.А. Касяна, Б.І. Олійника, В.О. Гонтар). Водночас декілька авторів висловили невдоволення недостатньою, на їх думку, активністю представників республіки, сподіванням побачити на телеекрані інтерв'ю з народними депутатами після їх повернення з Москви [19, арк.80].

Маркером ставлення радянської партноменклатури до прямофірних новацій телебачення можна вважати слова Анатолія Лук'янова, який заявив, що «велика аудиторія для першої прямої трансляції З'їзду народних депутатів викликала 20-відсоткове зниження продуктивності праці» [28, р.151].

У цей період майже у 4 рази зросла кількість безпосередніх відгуків на телепередачі, глядачі

підтримували журналістську позицію з проблемних питань та жваво реагували на дискусійні програми, як новацію на вітчизняному телебаченні [19, арк.80].

Окремий сегмент листів був присвячений культурно-освітнім і національним питанням. Зокрема, значна частина листів-відгуків, листів-роздумів присвячена обговоренню заходів громадськості республіки, спрямованих на гідне вшанування пам'яті Шевченка, перспектив розвитку Канівського заповідника [19, арк.54].

Наймолодші кореспонденти писали про серйозні справи, як от відсутність у продажу та в бібліотеках творів Ф. Купера «Останній з Могікан», Р. Кіплінга «Мауглі», дефіцит україномовних мультфільмів за улюбленими дитячими книжками та й творів самих українських письменників, персонажі яких були б варті дитячого захоплення [19, арк.53].

Невідповідність гострих і драматичних подій, свідками і учасниками яких було населення, та лакованого їх висвітлення телебаченням призвело до втрати довіри до цього ЗМІ.

«Ми не вміємо ставити гострі питання, чомусь вважаючи, що гостре – обов'язково неприємне, критичне, з наступними кадровими висновками», йшлося у рецензії на передачу «Сільські вечори» від 29 липня 1989 р. Журналіст питає юнака, який служив в Афганістані: «От ви, тільки приїхавши туди, ну, мимоволі, людина, коли потрапляє в якесь нове для себе місце, то порівнює із своїм краєм. Як вам здалося, як там живуть люди, які вони, які у них турботи?». «Наче ми в клубі мандрівників бесідуємо з тим, хто повернувся з цікавої подорожі», – зазначав рецензент [14, арк.45].

Наприкінці 1980-х рр. інформаційна насиченість республіканських передач та їх різноманітність, не дивлячись на запровадження таких циклів, як «Вечірній вісник», телеклуб «Діалог» та інші, ще помітно відставала від попиту населення та від гостроти і злободенності програм центрального телебачення. Це особливо стосувалось організації цікавих виступів-бесід на актуальні теми, які хвилювали людей, з керівниками республіки, народними депутатами, міністрами, вченими і громадськими діячами, представниками кооперативного руху, неформальних організацій тощо.

На тлі паростків вільних ЗМІ розтягнутими, велеречивими, багатокомпонентними висловлюваннями відрізнявся телецикл «Під прапором Жовтня». Передачі готувались у традиційному ключі святкових, а краще сказати парадних звітів, коли автори намагались не стільки продемонструвати реальний стан справ, як зробити своїм

героям подарунок до свят. У передачах циклу згадувалось і про недоліки, упущення, розповідалось і про проблеми району. Але все це по суті робилось формально, оскільки загальна тональність матеріалу піднесена, серйозні питання губились у гучних піснях фанфар, серед пишних епітетів і красномовства.

Поширеним аргументом для захисту такого підходу називали необхідність «виховувати маси на позитивних прикладах» [14, арк.40].

Рецензія на програми телециклу резюмувала: «Якщо ми всі домовилися, що будемо говорити людям тільки правду, то будемо дотримуватися слова і в будні, і в свята. І в нашій роботі... такі підходи полягають, перш за все, у створенні об'єктивної картини, в конструктивності критики і в ініціативності ЗМІ і пропаганди» [14, арк.39]. У рецензії наголошувалось: «ніби негативний приклад екрана коїть більше лиха, ніж тоді, коли його побачать у житті» [14, арк.40].

Дискурс телебачення в радянську епоху був здебільшого бюрократичним і сповненим евфемізмами. Так, наприклад, вислів «інтернаціональний обов'язок обмеженого контингенту» використовувався замість «війна в Афганістані». Традиційна «Ленініана» формувала на телебаченні риторичні виступи, на кшталт «Широкі маси народу у великих і малих справах радяться з Іллічем. Вони хочуть працювати і жити по-ленінськи», а «у нинішніх умовах гострої ідеологічної боротьби інтерес до ленінської спадщини величезний» [12].

На такому тлі когнітивний дисонанс у сприйнятті «радянської людини» виклали до цього нечувані в ефірі заяви, як наприклад, у жовтні 1987 р., під час супутникового телевізійного спілкування в рамках телемосту Москва-Вашингтон сенатор Деніел Мойніхен заявив радянській аудиторії, що вони жили у «пеклі прав людини», де обмеження на еміграцію і свободу друку були жорсткіші, ніж за царя. Передачу дивились понад 150 млн радянських глядачів [32, р.189].

Незважаючи на позиціонування центрального телебачення, як загальносоюзного, воно насправді було московським. Діяльність телекомпанії повністю орієнтувалась на Москву. Таким чином, було неможливо передати сигнал, наприклад, з України в Казахстан або навпаки, крім як через Москву [29, р.157].

Інформація з республік, звісно, потрапляла до поля зору новин, однак при цьому центральне ТБ майже не згадувало етнічні протиріччя, що загострились в епоху «перебудови». Із запізненням у чотири місяці програма «Время» повідомила про армяно-азербайджанський конфлікт. Загалом, у

період 1986-1989 рр. мешканці республік Центральної Азії, що складала 12% населення СРСР, були згадані в ефірі головної програми країни у 3,6% випадків [28, р.156]

Хоча телебачення вважалось критично важливим для формування етнічної інтеграції народів СРСР, але відображення на екрані етнічних груп зовсім не засвідчувало такого прагнення. Загальносоюзне телебачення залишалось у своїй більшості російським. Глядач програми «Інтелігенція і перебудова» (1989 р.) жалівся на те, що всі учасники програми були росіянами і що в ефірі не було центральноазіатських інтелігентів [28, р.155].

У цих умовах республіки Прибалтики першими відокремили свої телевізійні і радіо ЗМІ від Держтелерадіо. Верховна Рада Литви створила власну телерадіокомпанію навесні 1990 р. [4]. Слід додати, що 40% етнічних естонців мали можливість дивитись канали фінського телебачення [29, р.160].

1989 року, в умовах загострення міжнаціональних відносин в СРСР, активно обговорювалась і була закріплена у рішенні Колегії Держтелерадіо ідея створення «Каналу міжнаціонального спілкування» на базі II загальносоюзної програми ЦТ. Одним із натхненників цього підходу був Іван Мащенко: «Нас не залишає відчуття, що, по-перше, наш творчий потенціал дозволяє набагато активніше бути представленими перед всесоюзним глядачем. А, по-друге, ми відчували необхідність цілеспрямованіше і глибше розкривати громадське і культурне життя республіки» [3].

Наприкінці 1990 р. Пленум ЦК КПРС висловився за створення на Центральному телебаченні спеціального каналу «Содружество» для висвітлення проблем міжнаціональних відносин, життя народів радянських республік.

Найяскравішою демонстрацією цілковитої залежності українського і загальносоюзного телебачення від партійних директив стала Чорнобильська катастрофа. Завдяки самвидавській літературі, а згодом і публіцистиці уже наприкінці 80-х стали відомі факти, пов'язані зі свідомим замовчуванням аварії, таємні документи владних органів та керівників, що забороняли журналістам розголошувати масштаби і наслідки катастрофи.

Майже 68 годин для радянського телебачення і радіо не існувало аварії на Чорнобильській АЕС. Лише під впливом світового резонансу 28 квітня в ефір програми «Время» було видано текст, який вже став хрестоматійним: «На Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія. Пошкоджено один із атомних реакторів. Проводяться заходи з ліквідації аварії. Потерпілим надається

допомога. Створена урядова комісія. Повідомляє агентство ТАРС», – зачитали текст диктори.

М. Горбачов виступив на Центральному телебаченні лише 14 травня 1986 р. Представлені в типовій соціалістичній манері зусилля по боротьбі з наслідками аварії зображувалися як свідчення героїзму радянського народу. Технічний або критичний звіти про те, як або чому відбулася аварія, були відсутні [24, р.15].

У своєму виступі Горбачов натякав на те, що в той час як в Радянському Союзі випадково стався Чорнобильський вибух, Сполучені штати навмисно здійснили вибух у Хіросімі. На завершення свого виступу Горбачов наголосив: «Я підтверджую свою пропозицію президенту Рейганові зустрітись невідкладно і домовитися про заборону ядерних випробувань» [9].

Архівні матеріали зберегли «відгуки» трудящих Української РСР на цей виступ, які наочно свідчать про спроби партноменклатури конструювати паралельну реальність, вишуковуючи потрібні заяви або просто їх фальшуючи:

«Повсюдно люди висловлюють глибоку вдячність ЦК КПРС, Радянському уряду за оперативне вирішення питань з ліквідації наслідків аварії...».

«На душі стало спокійно, коли прослухав виступ тов. М.С. Горбачова, – поділився своїми враженнями майстер електромеханічного цеху Чорнобильської АЕС тов. Прошкін Г.А. – Дуже багато значить навіть саме усвідомлення того, що нас не залишили в біді, про нас піклуються, нам допомагають. За це ми вдячні ЦК КПРС і Радянському уряду. Ми одразу відчували дієву підтримку всієї країни» [21, арк.8].

Бригадир гірників шахти ім. Горького виробничого об'єднання «Донецьквугілля» т. Фомушкін Н.Н. сказав: «Виступ Михайла Сергійовича Горбачова ще раз свідчить про турботливий підхід ЦК КПРС і Радянського уряду до вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням мирного, безпечно-го життя радянських людей» [21, арк.9].

Ланковий колгоспу ім. Леніна Диканського району Полтавської області т. Бражник Н.Х. підкреслив: «З виступу товариша Горбачова видно, які широкі висновки з того, що сталося, робить керівництво партії і держави» [21, арк.10].

«З обуренням і презирством сприйняли працюючі республіки розгнудану, аморальну кампанію, що розгорнула буржуазна пропаганда навколо аварії на Чорнобильській АЕС. Бригадир дніпропетровського трубопрокатного заводів ім. К. Лібкнехта т. Усов А.С. говорить «Адміністрація Білого дому, санкціонувавши пропагандистський

галас у відповідь на лихо, що осягло нас, не прислухалася до голосу розуму. Рейган і його компанія виявилися глухі до грізного застереження про те, що ядерна епоха вимагає нового політичного мислення і нової політики» [21, арк.11]. Примітно, що на вищезитованих архівних матеріалах наявна позначка олівцем: «В ЦК КПСС не посылали».

Чорнобильська катастрофу, яку частина дослідників розглядає як зламну подію, що наблизила дезінтеграцію СРСР, стала й маркером втрати центральним телебаченням авторитету і довіри.

Українське телебачення натомість демонструвало нарощування своєї впливовості, особливо серед мешканців Західної і Центральної України, де «радянськість» в архетипах свідомості населення була вкарбована найменше.

Як згадує телеведуча, редактор, народна артистка України Христина Стебельська, «в добу «перебудови» ми відчували експерименти, на яке йшло українське телебачення, показуючи виступи патріархів, зокрема патріарха Філарета біля пам'ятника Володимирі Великому, народну ходу, передачі студії «Гарт». Це дуже контрастувало з іншою помпезною тональністю виступів по ЦТ патріарха Олексія». В кадрі з'являлись характерні типажі, українська врода, манера мови, тягучість, українське «і» [2].

Водночас інерційність і консерватизм керівників українського телебачення яскраво демонструє епізод, який наводить співак і композитор А. Сердюк, згадуючи про свою участь у фестивалі сучасної молодіжної популярної музики «Червона рута» у Запоріжжі в серпні 1991 р.: «Влітку пісню «Вставай, Україно!» я виконував на кількох концертах, в тому числі в обласній філармонії. Співав її й на мітингах, які проводив Народний рух України. Пісня гуртувала навколо мене однопідумців, українців за духом. У липні пісню зацікавилася Запорізьке телебачення. На острові Хортиця телережисер Наталя Федорова відзняла відеокліп для анонсової передачі перед «Червоною рудою». Шостого серпня вранці «Вставай, Україно!» прозвучала в українському телефірі. Її побачила вся країна, бо тоді мовлення йшло лише на трьох телеканалах – ЦТ і РТ з Москви та УТ з Києва. Після цього показу я враз став відомим у Запоріжжі. У Києві теж був резонанс – пізніше з'ясувалося, що по факту трансляції цієї пісні КДБ завів справу, а ще був дзвінок з ЦК КПУ, після якого голова Держтелерадіокомітету України Микола Охмакевич одержав партійну догану. Керівника Запорізької телерадіокомпанії Анатолія Ставничого врятувало, мабуть, те, що він на той час був у відпустці» [10].

«Перебудовчі» процеси впливали на поширення української мови у різних сферах суспільного життя.

У березні 1989 р. керівництво республіканського телебачення і радіомовлення рапортувало у ЦК, що в цілому ситуація з практичним вживанням української мови на телебаченні і радіо змінюється останнім часом на краще. Зокрема, на ведення національною мовою переорієнтовано цикли передач не лише художнього мовлення, а й ціла низка громадсько-політичних («Стосується кожного», «Суботні зустрічі» та ін.). Повністю переведено на українську мову коментування репортажів про спортивні змагання. Започатковано щотижневий цикл телепередач «Живе слово», де в практичній площині розглядались проблеми функціонування в республіці як української, так і російської мов [19, арк.70].

Водночас у документі вказувалось, що «в роботі з посилення україномовності програм Республіканського телебачення є серйозні труднощі. Значна частина населення УРСР слабо володіє розмовною (виділено у тексті. – авт.) українською мовою, що знижує мовний рівень передач» [19, арк.70].

Питома вага україномовних передач суттєво залежала від регіону. Так, станом на 1989 р., частина облтелерадіокомітетів (зокрема, Донецький, Кримський, Дніпропетровський та ін.) готували, як правило, більшість випусків російською мовою і в такому вигляді вони потрапляли на загальнореспубліканський канал. Приблизно половина передач Ворошиловградського, Донецького, Одеського, Харківського комітетів готувалися російською мовою. В Криму – всі передачі були російськомовні. Майже всі передачі Волинського, Житомирського, Івано-Франківського, Полтавського, Ровенського, Тернопільського, Хмельницького, Черкаського комітетів велися українською мовою. В Закарпатті третина передач виходила угорською мовою, а понад 16% – молдавською. 10% складала питома вага мовлення молдавською мовою, яке здійснювалося Одеським комітетом [19, арк.71].

В умовах загального курсу на розширення простору використання української мови в добу «перебудову» співвідношення передач Українського республіканського телебачення російською та українською мовами виглядало таким чином (дані за перше півріччя 1987 р.):

Всього місцевого мовлення – 2244 годин, з них:

а) власного мовлення – 858,5 годин, у т.ч. 469,2 години або 54,1% – українською мовою і 389,3 години або 45,9% – російською мовою;

б) іншого мовлення – 1385,5 годин (у т.ч. 428 годин, або 31 % українською, і 957,5 годин або 69% – російською).

Загалом, 39,9% мовлення здійснювалось на українському телебаченні українською, а 60,1% – російською [16, арк.99].

Основний обсяг мовлення російською мовою УТ припадав на демонстрацію художніх і документальних фільмів, мультфільмів, які українською мовою не випускались і не дублювались.

У грудні 1987 р. Перший заступник голови Держтелерадіо УРСР А. Дикаленко доповідав, що у 1988 р. студія «Укртелелефільм» випустить українською мовою всі п'ять художніх фільмів та сім із восьми фільмів-концертів. Більшість з цих фільмів буде зніматись українською, а для ЦТ дублюватимуться російською, тільки незначна частина буде знята російською і потім буде перекладатися українською мовою [15, арк.57].

А. Дикаленко скаржився у відділ пропаганди ЦК Компартії України, що складнішим є питання з документалістикою. Це пов'язано із синхронними зйомками подій, а також через робітників, представників науки, які гірше володіють українською мовою. І все ж 60% документальних телефільмів буде виконана в українському варіанті. Таким чином 70% телефільмів плану 1988 року буде здійснено українською мовою [15, арк.57].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. у телевізійних програмах відчувається присутність симптомів, які визначаються як «культурна травма». Її складовими дослідники називають такі аспекти: «моральна паніка» (спостерігається у гарячих масових дискусіях, суперечках), підвищене хвилювання (проявляється у вірі в міфи і чутки, підвищеній тривожності) [8, с.25].

З початком 1990-х рр. додається ще симптом ностальгії про минуле («Старі пісні про головне», програми Л. Парфьонова «Намедни. Наша ера»).

«Моральну паніку» демонстрували майже всі публіцистичні програми («Взгляд», «Тема»). Підвищене хвилювання мали погасити, а насправді ще більше підігрівали сеанси з А. Кашпіровським і А. Чумаком [8, с.25].

Володимир Вельмінський, науковий співробітник Інституту славістики (м. Цюрих), аналізуючи надзвичайно популярні телесеанси Анатолія Кашпіровського, що транслювались по центральному телебаченню наприкінці «перебудови», трактує їх як «останню спробу радянської влади присвятити громадян у таїнства комуністичної системи, яка знаходилась на шляху до зникнення» [31, р.87]. Ці «таїнства» відповідали духу зламної епохи, в якій високим був запит на розкриття се-

кретів і прихованих можливостей, досі недоступних радянським громадянам.

За результатами аналізу листів телеглядачів Держтелерадіо УРСР у серпні 1989 р. звітувало про «велику зацікавленість аудиторії, яку викликають розповіді про нові методи лікування, успіхи медичної науки, практику нетрадиційного лікування. Так, на «Телесеанси лікаря А. Кашпіровського» надійшло 53 тис. листів. Майже 100 дописувачів запитують, чи буде відновлено лікувальні сеанси» [19, арк.80].

Проводились телефонні опитування глядачів щодо телевізійного сеансу лікаря А.М. Кашпіровського. За випадковою вибіркою було опитано 500 абонентів м. Києва і 100 – м. Львова. Із 600 опитаних сеанс 16 січня 1989 р. дивилися 59% телеглядачів [17, арк.118]. Близько чверті з них відчували позитивний вплив. Вже після першого сеансу чимало «телепацієнтів» спокійно спали. Люди, які відчували поліпшення здоров'я через кілька днів після опитування, просили відзначити, що в них перестали боліти спина або м'язи, значно кращим стало самопочуття. Дехто безболісно переніс стоматологічні передачі. Близько половини глядачів не відчували впливу на свій фізичний чи психічний стан [17, арк.119].

Сеанси А. Кашпіровського стали важливою темою обговорення під час телемосту «Київ-Берлінгем». На вимогу КДБ телевізійний міст виявився мостом одностороннім, адже спецслужби рекомендували українському телебаченню імітувати прямий ефір, побоюючись можливих провокацій з боку радянських емігрантів. Але окрім того, що український глядач побачив телеміст у записі, він був підданий цензуруванню. Як розповідає Іван Мащенко, з англійської сторони в студії виявилися опоненти Кашпіровського – психіатри, психоаналітики, які різко критикували його методи лікування, а дехто навіть зауважив, що при спробі Кашпіровського перетнути кордон з Англією, він буде заарештований [3].

На диво, дехто зі студентів і в українській студії також поставив під сумнів ефективність телегіпнозу. Коли завершилась передача, Кашпіровський звернувся і до ЦК, і до Держтелерадіо, щоб зняли цей епізод з відеозапису, аби не порушувати стійку віру радянських глядачів у зцілення [3].

На зламі 80-х – початку 90-х років репертуар телебачення, особливо з появою приватних, т.зв. дециметрових каналів, значно розширюється за рахунок раніше табуйованих тем, фільмів, у т.ч. еротичного плану. З поширенням відеомагнітофонів набуває розмаху відеолюбительство.

Під час перебудови намітився поворот від

виробничих тем до проблем соціального життя. Злочинність, кримінал, наркоманія, аборти, гомосексуалізм, СНІД, релігія, самогубства, нещасні випадки, особисте життя радянських керівників перестали бути забороненими темами. Соціологічна і статистична інформація стосовно таких сюжетів, часом гіперболізована, опинилась у вільному доступі.

«Культурний шок» частини суспільства поєднувався з суттєвим попитом на подібні теми іншої частини населення. Багаторічне оспівування у літературі, на кіноекрані, в пресі і на телебаченні ідеального кохання, відірваного від реальностей буття і побуту, викликало дискусії щодо деяких сцен, які з'являлись на телеекрані і в кіно.

Кандидат мистецтвознавства і філософських наук Володимир Борев з цього приводу писав у журналі «Телевидение и радиовещание»: «Наше суспільство вразливе тотальним ханжеством, у нас відсутня елементарна культура сприйняття сексу. Про це свідчать судові вирокі, які виносились до останнього часу у різних республіках щодо відеолюбителів. Місцеві експерти, судді, слідчі керувались лише одним критерієм – фільм зарубіжний, значить шкідливий. Тим більше, якщо в ньому є еротичні епізоди. Тоді це вже не просто шкідлива, а порнографічна стрічка. До цього на місцях, як правило, експертами призначались гінекологи, урологи, психіатри. З їх легкої руки у розряд порнографічних потрапило чимало невинних стрічок. Спеціаліст-медик вбачав порнографію там, де її не бачить фахівець-мистецтвознавець. Помилка у тому, що око медичного працівника вичленовує еротичні сцени, відриваючи їх від ідеї, змісту, соціального контексту фільму. Мистецтвознавець же оцінює фільм у цілому як єдиний художній твір» [1, с.52-53].

Звичка дозувати інформацію, вирішувати у вузькому колі, що можна і що не можна дивитися масовому глядачу призвела до спроб полювання за відеолюбителями.

Іншим викликом для партноменклатури стала поява у період 1987-1991 рр. альтернативних КПРС неформальних (самодіяльних) об'єднань. Республіканське телебачення, не маючи змоги не реагувати на нові реалі, використовувало апробовані прийоми поділу об'єднань на т.зв. системні (до них зараховувались різні екологічні групи, що відстоювали питання захисту довкілля, питання будівництва атомних електростанцій в окремих регіонах України) і несистемні, що займали непримиренну позицію з національного, мовного питання тощо. Широкий резонанс в республіці одержав відеофільм «Як вони «допомагають» перебудові», в якому таврувалась і «викривалась» діяльність «Української гельсінської спілки», «Українського культурологічного клубу», а також постаті Чорновола, Гориня, Лук'яненка, Набоки, Матусевич, Шевченка [19, арк.64].

У цілому, телебачення доби «перебудови» стало потужним «шоковим» інструментом зміни системи ідеалів і цінностей «радянської людини». Швидка трансформація самої парадигми телевізійного мовлення – від оспівування влади до відкритої критики на її адресу, від запевнення у стабільності до показу критичного стану економіки, від розповідей про загинання капіталістичної системи до демонстрації західного споживачького достатку призвели до відчуття фальшивості всіх попередніх стовпів, на яких будувалась радянська ідентичність. Разом з цим, телеекран спричинився до деформації уявлень, уособленням яких виступала «радянська людина», як-то: догмат суспільних інтересів над приватними, готовність працювати на благо держави, колективізм та інтернаціоналізм.

На початку 1990-х рр. українське телебачення лише для частини населення стало джерелом конструювання національної ідентичності, натомість, програючи за рівнем передач та їх різноманіттю російському телебаченню, сприяло збереженню амбівалентної свідомості громадян.

Джерела та література

1. Борев В. С точки зрення експерта. *Телевидение и радиовещание*. 1989. №6. С. 52-53.
2. Інтерв'ю автора з Христиною Стебельською. 15.11.2017.
3. Інтерв'ю автора з Іваном Машенком. 09.01.2018.
4. Известия. 1990. 23 марта.
5. Каганов Ю.О. «Останкінський шприц» і український глядач: вплив телебачення на формування «радянської людини» (1950-ті – 1985). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 185-196.
6. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. К. Критика, 2010. 656 с.
7. Мукусев В. Телевидение перестройки: воспоминания о будущем. *Телевидение между искусством и массмедиа / ред.-сост. А.С. Вартанов. М.: Государственный институт искусствознания. М., 2015. С. 144-179.*

8. Новикова А.А., Дюло Е.А. «Советское» на современном российском телевидении как проявление глокализации. *Вестник Московского университета*. Серия 10. Журналистика. 2010. № 1. С.23-37.
9. Правда. 1986. 15 мая.
10. Приватний архів Ф.Г. Турченка.
11. Семья и народное благосостояние в развитом социалистическом обществе ; под. ред. Н.М. Римашевской и и С.И. Карапетяна. М.: Мысль, 1985. 237 с.
12. Скачко Н. Украина в эфире. *Советское радио и телевидение*. 1970. №9
13. ЦДАВО. Ф. 4915. Оп.1. Спр. 2953. Довідка (огляд листів) про роботу з листами у Державному комітеті УРСР по телебаченню і радіомовленню в січні 1986 року. 219 арк.
14. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр.4288. Отредактированные авторские рецензии на радио и телепередачи областных телерадиокомитетов за 1989 г. 137 арк.
15. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр.3425. Переписка Гостелерадио УССР с ЦК Компартии Украины по вопросам культурных связей с зарубежными странами, подготовке радио и телевизионных передач, фильмопроизводства, работы с кадрами. 05.01.1987 – 22.12.1987. 57 арк.
16. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр. 3428. Переписка с Гостелерадио СССР по вопросам развития телевидения и радиовещания, фильмопроизводства, капитального строительства, работы с кадрами. 08.01.1987 –18.12.1987. 153 арк.
17. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр.4292. Отчеты о социологических исследованиях. 143 арк.
18. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр.2955. Отчет о результатах республиканского социологического исследования «Общественно-политические программы Украинского телевидения и радио» за 1986 г. 47 арк.
19. ЦДАВО. Ф.4915. Оп.2. Спр.4267. Справки, обзоры и информация о работе Гостелерадио УССР. Отдел по контролю наполнения и делопроизводству. 15.01.1989 – 12.12.1989. 126 арк.
20. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 25. Спр. 2858. Информация отдела пропаганды и агитации ЦК Компартии Украины о серьезных нарушениях в издании ведомственной печатной продукции, информация Главлита УССР о замечаниях, поступивших на цензорский контроль. Докладная записка работников ЦК и Совмина УССР, отделов ЦК о развитии материально-технической базы телевидения в Украинской ССР. Записка работников ЦК по атеистическому воспитанию трудящихся. 23.01.1985 – 22.04.1986. 32 арк.
21. ЦДАГО. Ф.1. Оп.25. Спр. 2979. Доповідні записки, інформація, листи ЦК Компартії України, його відділів, ЦК ЛКСМУ про відгуки трудящих України на виступ Генерального Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова по Центральному телебаченню 14 травня 1986 р. щодо аварії на Чорнобильській АЕС, поліпшення роботи редакцій журналів, створення газет, практику реагування на критичні виступи газет, радіо та телебачення. 20.01.1986 – 04.11.1986. 26 арк.
22. ЦДАГО. Ф.287. Оп.9. Спр. 179. Протоколы партийных собраний Государственного комитета УССР по телевидению и радиовещанию (Ленинский район, г. Киев). 28.01.1987 – 15.12.1987. 125 арк.
23. Bazylar M., Sadovoy E. Television and the Law in the Soviet Union. *Entertainment Law Review*. 1991. Vol. 11. No. 2. P. 293-351.
24. Brett W. Taylor. Glasnost vs. Glasnost': A re-evaluation and reinterpretation of Chernobyl in Soviet media. *Dalhousie Journal of Interdisciplinary Management*. 2013. Vol. 9. DOI: 10.5931/djim.v9i1.3330
25. Brian McNair. *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. Routledge, 1991. 224 p.
26. Huxtable S. Remembering a problematic past: TV mystics, perestroika and the 1990s in post-Soviet media and memory. *European Journal of Cultural Studies*. 2017. Vol. 20(3). P. 307–323.
27. Mickiewicz E. Changes in the media under Gorbachev: The case of television. *Journal of Communist Studies*. 1988. 4:4, p. 35-47, DOI: 10.1080/13523278808414935
28. Mickiewicz Ellen, Jamison Dawn Plumb. Ethnicity and Soviet Television News. *Journal of Communication*. 1991. Volume 41, Issue 2. Pp. 150-161. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1991.tb02314.x>
29. Paasilinna R. Glasnost and Soviet television. A study of the Soviet mass media and its role in society from 1985-1991. Research Report 5/ 1995.
30. Tolz V. The new role of the media and public opinion under Mikhail Gorbachev. *The Journal of Communist Studies and Transition Politics*. 1993. Vol. 9. Issue 1. Pp. 192-209. DOI: 10.1080/13523279308415200
31. Velminski W. *Homo Sovieticus: Brain Waves, Mind Control, and Telepathic Destiny*, trans. by Erik Butler, Cambridge, MA: MIT Press, 2017. 128 p.
32. Wedgwood Benn David. Glasnost' and the Media. Developments in Soviet and Post-Soviet Politics / Edited by Stephen White, Alex Pravda, Zvi Gitelman. 1992. 240 p.